ISSN : 2583-2271
Vol. - 5, No. 1: 2025

"अथातो ब्रह्मजिज्ञासा" इत्यस्मिन् सूत्रे अथशब्दार्थविमर्शः

दिवाकर-चक्रवर्ती
सहायकाध्यापकः, संस्कृतविभागः, श्रीसत्यसाइमानवाभ्युदयविश्वविद्यालयः
कर्णाटकः

प्रबन्धसारः

*ब्रह्मसूत्रस्य "**अथातो ब्रह्मजिज्ञासा**" इति प्रथमसूत्रस्य "अथ"-शब्दस्य अर्थविमर्शः अत्र प्रस्तूयते। अथ-शब्दस्य बहवः अर्थाः सन्ति शास्त्रेषु यथा, अधिकारार्थः, आनन्तर्यार्थः, मङ्गलार्थश्चेति। परन्तु अस्मिन् सूत्रे अथशब्दस्य कोऽर्थः इति प्रश्ने सति अत्र अथ-शब्दः आनन्तर्यार्थः एव इति निश्चीयते।*

साधनचतुष्टयसम्पत्तेः (नित्यानित्यवस्तुविवेकः, इहामुत्रफलभोगविरागः, शमादिसाधनसम्पत्तिः, मुमुक्षुत्वम्) अनन्तरं ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्या इति भावः "अथ" इति पदेन सूच्यते। धर्मजिज्ञासाया अनन्तरमेव ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्या इति कश्चन क्रम-नियमः न स्वीक्रियते; यतः धर्मजिज्ञासायाः फलम् अभ्युदयः, ब्रह्मजिज्ञासाया फलं मोक्षः, उभयोः फलभेदात् च अधिकारभेदः सिद्धः।

धर्मः विधिलक्षणः, अनुष्ठानसापेक्षः च; ब्रह्मज्ञानं तु न विधिविषयः, न च क्रियासाध्यम् अपि तु स्वरूपबोधरूपं मोक्षहेतुः। अतः "अथ" इत्यस्य अर्थः साधनचतुष्टयसम्पत्त्यानन्तर्यसूचकः इति निष्कर्षः।

तस्मात् अस्मिन् सूत्रे "अथ" शब्दः आनन्तर्यार्थः, न तु अधिकारार्थः; साधनचतुष्टयसम्पत्तेः अनन्तरं ब्रह्मजिज्ञासा अवश्यं कर्तव्या इति सिद्धान्तः प्रतिपादितः।

कुञ्चीशब्दाः - आनन्तर्यार्थः, अधिकारार्थः, साधनचतुष्टयसंपत्तेः, ब्रह्मजिज्ञासा, कर्तव्या , पूजितविचारः चेत्यादयः।

****

भूमिका

वेदान्तमीमांसाशास्त्रस्य नाम वेदान्तानां या मीमांसा, मीमांसा नाम पूजितविचारः, तस्याः वेदान्तमीमांसायाः सम्बद्धं यत् शास्त्रं तस्य वेदान्तमीमांसाशास्त्रस्य व्याख्यातुमिष्टस्य शास्त्रस्य इदमादिमं सूत्रम्। किमिति? '**अथातो ब्रह्मजिज्ञासा**' इति मोक्षकामेन कर्तव्या इति सूत्रे अध्याहारः भवति। त्रिपदात्मकं सूत्रमिदम् – 'अथ', 'अतः' 'ब्रह्मजिज्ञासा' इति पदच्छेदः। ब्रह्मणः जिज्ञासा ब्रह्मजिज्ञासा इति षष्ठीतत्पुरुषसमासः। अथ इति शब्दस्य आनन्तर्यमिति अर्थः। तेन साधनचतुष्टयसम्पत्यनन्तरम् इति तात्पर्यम् आयाति। अतः नाम कर्मफलस्य अनित्यत्वात् ज्ञानफलस्य मोक्षस्य च नित्यत्वात्, मोक्षकामेन ब्रह्मज्ञानाय वेदान्तवाक्यानां विचारः कर्तव्यः। ब्रह्मजिज्ञासा नाम ब्रह्मणः जिज्ञासा कर्तव्या।

अथ शब्दार्थविमर्शः

"**मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकार्त्स्न्येष्वथो अथ**"[1] इति अमरकोशेऽव्ययवर्गे अथशब्दस्य बहवोऽर्थाः सन्ति। अस्मिन् सूत्रे अथशब्दः कस्मिन् अर्थे विद्यते? श्रीमच्छङ्कराचार्याः भाष्ये उक्तवन्तः यत्- "**तत्र अथशब्दः आनन्तर्यार्थः परिगृह्यते, नाधिकारार्थः**"[2](ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम्) इति अर्थात् अथशब्दः आनन्तर्यमित्यर्थे वर्तते। आरम्भार्थकः अथशब्दः अत्र न विद्यते ब्रह्मजिज्ञासायाः

---

[1] अमरकोशः अवययववर्गः-२८२९, पृ.स.- २३९

[2] वेदान्तदर्शनम्- १/१/१ पृ.स. ६६

ISSN : 2583-2271
Vol. - 5, No. 1: 2025

अनधिकार्यत्वात्। माङ्गल्यमित्यर्थे अपि अथशब्दः प्रसिद्ध अस्ति-

"ओङ्कारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा।
कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ तस्मान्माङ्गलिकावुभौ॥"[3]

इति स्मृतिः ।

मङ्गलार्थः अथशब्दस्य स्वभावसिद्धः अस्ति। तर्हि मङ्गलार्थत्वम् अथशब्दस्य कुतो न उच्यते? उच्यते समन्वयाभावात्। स्वभावतः अथशब्दस्य मङ्गलार्थत्वमस्ति एव अतः स्वभावतः माङ्गल्ये सिद्धे सति पुनः आनन्तर्यमित्यर्थः तत्र गृह्यते। तर्हि माङ्गल्यमिति अर्थः न भवति वा? उच्यते मङ्गलार्थकस्य अथशब्दस्य श्रवणादेव मङ्गलं भवति। भाष्यकाराः वदन्ति –"**अर्थान्तरप्रयुक्त एव ह्यथशब्दः श्रुत्या मङ्गलप्रयोजनो भवति**"[4](ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम्) इति। कदाचित् अथशब्दस्य पूर्वप्रकृतापेक्षत्वमिति अर्थः भवतु इत्युच्यते। तत्र उच्यते पूर्वप्रकृतापेक्षत्वमिति स्वीक्रियते आनन्तर्यार्थत्वमिति वा उच्यते उभयोः व्यतिरेक एव नास्ति, उभयोः समानता विद्यते। आनन्तयार्थत्वमिति अर्थः भवति चेत् "अथातो धर्मजिज्ञासा" इति जिज्ञासाया: पूर्ववृत्तमथशब्देन उक्तमस्ति। वेदाध्ययनमिति आनन्तर्यमिति अर्थः अथशब्दस्य तत्रापि स्वीकृतः अस्ति। अतः वेदाध्ययनं नियमेन अपेक्षते। जिज्ञासायाः प्राक् वेदाध्यायनं नियमेन भवेत्। अतः ब्रह्मजिज्ञासायामपि किं वक्तव्यम्? उच्यते यत् नियमेन अपेक्षते तत् वक्तव्यम्। स्वाध्यायात् परमेव ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्या इति तु उभयत्र समानता विद्यते। इदं सर्वं पूर्वपक्षी पृच्छन् अस्ति। कर्मज्ञानात्परं धर्मजिज्ञासा कर्तव्या। धर्म- जिज्ञासायाः परं ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्या इति उच्यते चेत् तत्र विशेषः भवति वा? उच्यते न, अयं नियमो न भवति। कुतः? धर्मजिज्ञासाया: प्रागपि अधीतवेदान्तस्य ब्रह्मजिज्ञासोपपत्तेः। अर्थात् धर्मजिज्ञासायाः प्रागपि केनचित् वेदान्तानामध्ययनं कृतश्चेत् ब्रहाजिज्ञासा उपपद्यते। धर्मानुष्ठानं कथं करणीयम्? इत्यादिज्ञानं नास्ति चेदपि यदि वेदान्ताः अधीताः स्युः तर्हि ब्रह्मजिज्ञासा तेन कर्तुं शक्या अस्ति, एतेन भाष्यकारः किं सूचयति? इदं सूचयति यत् धर्मजिज्ञासा कर्तव्या तदनन्तरमेव ब्रह्मज्ञानं प्राप्तुं ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्या इति नियमो न भवति। यथा च हृदयाद्यवदानानामानन्तर्यनियमः क्रमस्य विवक्षितत्वात्, न तथेह क्रमो विवक्षितः। अर्थात् अवदानानामानन्तर्यनियमः क्रमो यथाशब्दार्थस्य विवक्षितत्वात् न तथेह धर्मजिज्ञासयोः क्रमः विवक्षितः, एककर्तृकत्वाभावेन तयोः क्रमानपेक्षणात्। अतः न क्रमार्थोऽथशब्द इत्यर्थः। ननु तयोरेककर्तृकत्वं कुतो नास्ति? उच्यते शेषशेषित्वे अधिकारे वा प्रामाण्याभावात्। अर्थात् शेषशेषित्वं नाम यत्र एकप्रधानशेषता भवति अवदानामामथवा प्रयाजादीनां तत्र प्रयाजादयः शेषभूताः यागाः, दर्शयागः शेषी इति दर्शयागस्य शेषित्वमस्ति, प्रयाजादीनां शेषत्वमस्ति। अथवा अधिकृताधिकारत्वम्। दर्शपूर्णमासाङ्गमाश्रित्य अपां प्रणयनं भवति "गोदोहनेन पशुकामस्य" इतिः गोदोहनस्य दर्शपूर्णमासाङ्गत्वं स्वीकृतमस्ति। अथवा "**दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेत्**"[5] (तै.ब्रा.) इति श्रुतिः। दर्शपूर्णमासयागं कृत्वा तदनन्तरं सोमयागः कर्तव्यः भवति, एवं दर्शादि-अधिकृताधिकारित्वं

---

[3] चतुःसुत्री- भूमिका

[4] वेदान्तदर्शनम्-१/१/१ पृ.स. ६७

[5] तैत्तिरीयब्राह्मणम्

दर्शयागे यः अधिकृतः स एव सोमयागे अधिकृतो भवति। तदा एव तत्र एककर्तृकत्वं भवति। अतः शेषशोषितं वा अधिकृताधिकारित्वं वा अत्र सम्भवति वा? उच्यते न, तादृशं किमपि प्रमाणं नास्ति। ब्रह्मचर्यात् साक्षादपि सन्न्यासं कर्तुं शक्यते। अतः "**ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत्**"[6] (जाबालोपनिषद्) इति शास्त्रमस्ति। तत्र प्रामाणं स्वीक्रियते। तस्मात् शेषशेषित्वे अधिकृताधिकारे वा प्रमाणं नास्ति, "**गृही भूत्वा वनी भवेत्, वनी भूत्वा प्रव्रजेदिति**"[7] क्रमः श्रुतौ उक्तः अस्ति। किन्तु तेनैव क्रमेण गच्छेदिति श्रुतिः नाग्रहं करोति। "धर्मजिज्ञासयो: फलं जिज्ञास्यभेदाच्च" अर्थात् धर्मजिज्ञासायाः फलं भिन्नं किञ्च ब्रह्मजिज्ञासायाः फलं भिन्नम् । धर्मजिज्ञासायाः फलम् अभ्युदयप्राप्तिः। ब्रह्मजिज्ञासायाः फालं मोक्षप्राप्तिः। धर्मज्ञानम् अभ्युदयफलमस्ति तच्च अनुष्ठानसापेक्षं भवति। निःश्रेयसफलं तु ब्रह्मविज्ञानं तथा मोक्षगं भवति। अनुष्ठानेन तत् लब्धुं न शक्यते। भविष्यत्काले यः उत्पत्स्यमानः भवति यः धर्मः सः धर्मः जिज्ञास्यः न तु ज्ञानकाले। ज्ञानं यदा प्राप्यते यथा, अस्माभिः यदा अध्ययनं क्रियते तदा यागादिकं न क्रियते। यदा यागादिकं क्रियते तदा अधीतमेव यागं वयं कुर्मः। अत: ज्ञानकाले क्रिया नास्ति क्रियाकाले ज्ञानं स्वभावतः सिद्धमस्ति ।

अत्र ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्या इति उक्तं तत्र ब्रह्मणः स्वरूपं किम्? नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं ब्रह्मणः स्वरूपम्। न पुरुषव्यापारतन्त्रं चोदनाप्रवृत्तिभेदाच्च अर्थात् चौदना प्रवृत्तिः अपि अत्र भिद्यते । तस्मात् धर्मब्रह्मजिज्ञासयोः फलभेदः अस्ति। "**चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः**"[8] इति जैमिनीयसूत्रम्। चोदना नाम विधिः। विधिलक्षणः धर्मः। चोदना एव धर्मस्य लक्षणमिति उक्तं, सा किदृशी भवति ? उच्यते सा स्वविषये विधानं कुर्वती एव इयं पुरुषमवबोधयति। ब्रह्मचोदना पुरुषमवबोधयति तथा पुरुषस्य केवलं ज्ञानं जनयति। अतो बोधः चोदनाजन्यः न भवति अर्थात् क्रिया ज्ञानोत्पत्तेः कारणं न भवति इति। या कापि क्रिया भवतु सा ज्ञानोत्तरं भवति न तु ज्ञानोत्पत्तिं प्रति कारणत्वम्। अतः अवबोधस्तु चोदनाजन्य: तस्मात् पुरुषस्य अवबोधे नियोगः न भवति। अवबोधे विधिः न भवति। ज्ञाने विधिः भवितुं नार्हति। यथा चक्षुरिन्द्रियेण सह अर्थस्य घटादेः यदा सन्निकर्षः भवति तदा अयं घट: इति ज्ञानं भवति इति अर्थबोधः एव फलं तद्वत्। अथपदस्य तादृशः कश्चित् अर्थः वक्तव्य एव भवति यस्य अनन्तरं ब्रह्मजिज्ञासा उपदिश्यते इति। भाष्यकाराः शङ्कराचार्याः वदन्ति – "**नित्यानित्यवस्तुविवेकः, इहामुत्रार्थफलभोगविरागः, शमदमादिसाधनसम्पत्, मुमुक्षुत्वं च**"[9] इति (ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम्)। तेषां साधनचतुष्टयरूपाणां सत्त्वे एव धर्मजिज्ञासायाः पूर्वं परमपि ब्रह्मजिज्ञासा कर्तुं शक्या। साधन-चतुष्टयस्य सत्त्वे एव ब्रह्मजिज्ञासा भवितुमर्हति न विपर्यये। अथार्त् यः असमाहितचित्तः वर्तते, यस्य आत्मसंयमः नास्ति, विवेकः नास्ति, वैराग्यं नास्ति, लोभयुक्तं चित्तं यस्य तस्य तु 'ब्रहाजिज्ञासा' इति शब्द-प्रयोगः व्यर्थ एव। अतः अथशब्देन किमुपदिश्यते? साधनचतुष्टयरूपा सम्पत्तिः उक्ता तदनन्तरं ब्रहाजिज्ञासा कर्तव्या इति। अतशब्दः कस्मिन् अर्थ वर्तते?, अतः इति शब्दः हेत्वर्थे वर्तते। वेदः अग्निहोत्रादीनां श्रेयःसाधनानां

[6] जाबालोपनिषद्- ४/१

[7] जाबालोपनिषद्- ४/१

[8] जैमिनीयसूत्रम्

[9] वेदान्तदर्शनम्- पृ.स. ८०

ISSN : 2583-2271
Vol. - 5, No. 1: 2025

तथा स्वर्गादीनाम् अनित्यफलतां दर्शयति। वेदे साक्षात् दृश्यते – "**तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयत एवमेतामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते**"[10] (छा. उ .८-१-६) इति। अर्थात् कर्मचितो लोकः यथा क्षीयते एवमेव पुण्यचितो लोकः क्षीयते इति। ब्रह्मविज्ञानं परमं पुरुषार्थं मोक्षं प्रयच्छति –"**ब्रह्मविदाप्नोति परम्**"[11] (तै. उ. २-१-१) इत्यादिः । ब्रह्मविद् ब्रह्म एव भविष्यति तस्मात् परं प्राप्नोति ब्रह्मवित्। यत् परमं यत् श्रेष्ठं यदुत्तमं स्यात् यन्मोक्षाख्यं तत्त्वं तत् ब्रह्मविदा प्राप्यते इत्यादिः । अतः वेदः नित्यानित्यत्वं तत्र नित्यं ब्रह्म अनित्यः ब्रह्मव्यतिरिक्तः सार इति बोधयति। अतः किम् ? यस्य विवेकः जातः अस्ति स एव ब्रह्म-जिज्ञासां कुर्यात्। अन्यथा स्वाश्रमविहितं कर्म कुर्यादित्यर्थः ।

इदानीं प्रश्नो भवति यत् ब्रह्म प्रसिद्धमुत अप्रसिद्धमिति? यदि उच्यते ब्रह्म अप्रसिद्धमस्ति तर्हि अप्रसिद्धस्य ब्रह्मणः जिज्ञासा निरर्था एव स्यात् काकदन्तपरिगणनावत्। यदि उच्यते ब्रह्म प्रसिद्धमस्ति तर्हि प्रसिद्धस्य तथा ज्ञातवस्तुनः जिज्ञासा न भवति इति चेत् न। तस्य यः विशेषः विद्यते ब्रह्मणः तद्विषये विप्रतिपत्तिः अस्ति। का विप्रतिपत्तिः चैतन्यविशिष्टः देह एव आत्मा, देहस्य एव आत्मत्वमिति प्राकृतजनाः तथा लोकायतिकाः नाम चार्वाकाः प्रतिपादयन्ति, चेतनानि इन्द्रियाणि एव आत्मा तथा आत्मस्वरूपेण भवन्ति इति अन्ये चार्वाकाः प्रतिपादयन्ति। मनः इति अन्ये चार्वाकाः वदन्ति। विज्ञानमात्रमात्मा इति बौद्धाः प्रतिपादयन्ति। शून्यमात्मस्वरूपमिति केचित् वदन्ति। देहादिव्यतिरिक्तः संसारी कर्ता भोक्ता कश्चिदस्ति इति तार्किकाः वदन्ति। केवलं भोक्ता न कर्ता, कर्तृ-अचेतन-वस्तु इति सांख्यमतमिदम्। देहादिव्यतिरिक्तः तथा देहेन्द्रियमनोबुद्ध्याद्यतिरिक्तः अचेतनात् व्यावृत्तः चेतनः कश्चिदस्ति, स एव ईश्वरः सर्वज्ञः सर्वशक्तिरिति योगिनः वदन्ति। आत्मा स भोक्तुरिति वेदान्तिनः वदन्ति । एवं बहूनां विप्रतिपत्तिः आत्मनः विषये विद्यते। आत्मा अस्ति देहेन्द्रियादिव्यतिरिक्तः तस्मात् आत्मसाक्षात्कारः अपेक्षते । अतः ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्या।

उपसंहारः-

तस्मात् अथशब्देन साधनचतुष्टयरूपा सम्पत्तिः उक्ता तदनन्तरं ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्या। तस्मात् अथशब्दः आनन्तर्यार्थः न तु अधिकारार्थः ।

सहायकग्रन्थसूची

- शङ्कराचार्यः। (२०१३)। ब्रह्मसूत्र-शाङ्करभाष्यम्। दयानन्द-सरस्वती (अनुवादकः)। वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान। वाराणसी
- अमरसिंहः। (१९३७)। *अमरकोशः*। श्रीमान्नालालः अभिमन्युः। वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान।
- (२००५)। *उपनिषद्*। शर्मा, आचार्यः, श्रीरामः। मथुरा : युग निर्माण योजना।
- जैमिनिः। (१९४३)। *जैमिनिसूत्रम्*। अच्युतानन्दः । वाराणसी : विद्या विलास प्रेस।

[10] छान्दाग्योपनिषद्- ८/१/६

[11] तै. उ. – २/१/१